

**ՀՈՎԱԿԻՄ ԲՈՅԱԶՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱՍ ՊԻ)**

**ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԸՆԳՀԱՆՈՒՐ ՔՆՆԻՋՆԵՐԻ
ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ՊՈՎՈՍ ՆՈՒԲԱՐԸ**

1912 թ. Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտությամբ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին Հայկական հարցի վերաբացման համար: Նորից դառնալով տերությունների միջև երկարատև քննարկման առարկա՝ այն իր հանգուցալուծմանը հասավ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ 1914 թ. հունվարի 26-ին կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրում: Նախատեսված բարենորոգումները կյանքի կոչելու համար առաջին հերթին պետք է լուծվեր հայկական վիլայեթներից կազմված երկու սեկտորների ընդհանուր քննիչների ընտրության հարցը: Ըստ ձեռք բերված բանավոր համաձայնության օտարերկրացի ընդհանուր քննիչների թեկնածությունները թուրքական կառավարության հաստատմանը պետք է ներկայացվեին մեծ տերությունների կողմից: Թեկնածուները պետք է ընտրվեին եվրոպական փոքր և չեզոք պետություններից /Ռուսնոյն, Ռումին, Բելգիա, Նորվեգիա, Շվեյցարիա/, քանի որ ոչ մի մեծ տերություն թույլ չէր տա, որպեսզի այդ պաշտոնը զբաղեցվի որևէ այլ տերության հպատակի կողմից:

Ընդհանուր քննիչների ընտրության հարցով բնականաբար ամենից շատ շահագրգռված էին հայությունն ու նրա ղեկավար շրջանները: Նրանք, քաջ գիտակցելով, որ բարենորոգումների արդյունավետ իրականացումը մեծապես պետք է կախված լինի ընդհանուր քննիչների գործունեությունից, կարևորում էին, որպեսզի այդ պաշտոնի համար ընտրվեին կարող և ձեռնհաս մարդիկ: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ ռուսական կառավարությունը գտնում էր, որ հարմար թեկնածուների որոնման աշխատանքներին պետք է մասնակցեն նաև հայության ներկայացուցիչները: Այդ իմաստով՝ շնորհիվ եվրոպական երկրներում ունեցած կապերի ու ծանոթությունների, լավագույն ծառայություն կարող էր մատուցել եգիպտահայ ականավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը, որը տակավին 1912 թ.-ից տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ եռանդուն գործունեություն էր ծավալում՝ պաշտպանելով արևմտահայերի բարենորոգչական պահանջները: Եվ պատահական չէ, որ Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս.Սազոնովը Ֆրանսիայում ռուսական դեսպան Իզվոլսկուն հղած նամակում խնդրում էր իմանալ, թե Պ.Նուբարն աչքի առջև ունի արդյոք ընդհանուր քննիչների

պաշտոնի համար հարմար թեկնածուներ¹: Ռուսական կառավարության Պ.Նուբարի աջակցությանը դիմելը պայմանավորված էր նրա բարենորոգումների հարցի շուրջ ծավալվող իրադարձություններում ունեցած անմիջական մասնակցությամբ, դրանց քաջատեղյակությամբ, ինչպես նաև խնդրի լուծման մեջ Ռուսաստանի դերի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքով: Հետագայում հայ գործիչներից մեկի հետ հանդիպման ժամանակ Ս. Սազոնովը նշել էր, որ Պ.Նուբարին նման հանձնարարական տալն արտացոլում էր Ռուսաստանի և հայերի շահերի համընկնումը և վերջիններիս նկատմամբ ունեցած վստահությունը²: Իր հերթին Պ.Նուբարը, զգացված Ս.Սազոնովի առաջարկից, նշում էր, որ այն արվել էր ի նշան իր անձի նկատմամբ ունեցած վստահության և ռուսական կառավարության՝ բարենորոգումների իրականացումն ապահովելու անաչառությամբ³: Միայն ռուսական կառավարությունը չէր արժեքավորում այն օժանդակությունը, որ կարող էր ցույց տալ Պ.Նուբարը տվյալ խնդրում: Ազգային Պատրիարքարանն ու հայ ղեկավար շրջանները ևս կարևորում էին Պ.Նուբարի մասնակցությունն անհրաժեշտ թեկնածուների որոնման աշխատանքներին և ամբողջովին վստահում նրա ընտրությանը: «Ընդհանուր քննիչները,- գրում էր Վ.Փափազյանը,- պետք է հիմնովին ծանոթ լինեն Ազգային Պատվիրակությանը /իմա՝ Պ.Նուբարին- Հ.Բ./, որը լրիվ տեղեկություններ պետք է ունենար նրանց վարչական կարողության, պարկեշտության, հայերի հանդեպ ունեցած տրամադրությունների և զգացումների մասին»⁴:

Ս.Սազոնովի վերոհիշյալ նամակը, փաստորեն, հարկադրում էր Պ.Նուբարին անմիջականորեն ներգրավվել ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնման գործընթացին: Պ.Նուբարը բնականաբար չէր կարող անտարբերություն ցուցաբերել առաջին հերթին իր պաշտոնի բերումով, քանի որ այդ աշխատանքը սերտորեն կապված էր մի խնդրի հետ, որի պաշտպանությամբ նա հանդես էր եկել տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ: Բացի այդ, Պ.Նուբարին չէր կարող չմտախոգել այն հարցը, թե ովքեր կընտրվեն հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների պաշտոնում: Նա ևս խիստ կարևորում էր վերջիններիս դերը բարենորոգումների իրականացման խնդրում: «Քննիչները,- ասում էր նա,- բարենորոգումների շենքին

¹ Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 г.-10 мая 1914 г., Петроград, 1915, стр. 128.

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 53, թ. 11:

³ Bibliotheque d'Armenologie Nubar de l'UGAB, Paris, Archives de la Delegation Nationale Armenienne 1913-1923, Liasse 1/2, p. 188.

⁴ Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հ. Բ, Պէյրուք, 1952, էջ 264:

անկինաքարը պիտի դառնան և մանաւանդ նրանց արժեքէն կախում պիտի ունենայ բարենորոգումների յաջողութիւնը»⁵: Այդ նկատառումներով էլ Պ.Նուբարը, ընդունելով արված առաջարկը, իր ջանքերն ուղղում է հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնմանը: Պ.Նուբարը գիտակցում էր, որ պահանջվող թեկնածուներ գտնելը դյուրին գործ չէր: «Տարօրինակ կրնայ երևալ,- Գ.Զոհրապին հղած նամակում այդ մասին գրում էր Ա.Զոպանյանը,- բայց դա այդպես է»⁶: Այդ հանգամանքը պայմանավորված էր ընդհանուր քննիչների ստանձնելիք պաշտոնի բարդ և պատասխանատու բնույթով: Անհրաժեշտ էր ընտրել այնպիսի անձնավորությունների, որոնք ի վիճակի լինեին հաղթահարելու իրենց գործունեության հետ կապված բոլոր դժվարությունները և արդարացնելու արևմտահայության հույսերն ու սպասումները: Պ.Նուբարի պատկերացմամբ հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչները պետք է լինեին գործունյա, հեղինակավոր, անկողմնակալ, համբերատար՝ ունենալով կառավարելու, հրամայելու և տիրելու հմտություն⁷: Այդ հատկանիշների հետ մեկտեղ պակաս կարևորություն չունեն նաև ապագա ընդհանուր քննիչների ազգության հարցը: Այդ խնդրում Պ.Նուբարը որոշ նկատառումներով ավելի մեծ հուսեր էր կապում բելգիացիների հետ, որոնք, ըստ նրա, «շնորհիվ աֆրիկյան գաղութներում ծեռք բերած արժեքավոր, փորձի՝ ունակ են ավելի հաջողությամբ կենսագործել ծրագրված բարենորոգումները»⁸: Սրա հետ մեկտեղ Պ.Նուբարը գտնում էր, որ բելգիական կառավարող շրջաններում ունեցած ազգակցական կապերի շնորհիվ /նրա դուստրը ամուսնացած էր Բելգիայի կառավարության նախագահի հետ/, իրեն ավելի հեշտ կլինի գտնել անհրաժեշտ թեկնածուներ և որոշակի ազդեցություն ունենալ նրանց վրա: Այդ նկատառումներով էր, որ դեռևս 1913 թ. նոյեմբերի վերջերին նա բելգիացի հնարավոր թեկնածուների մասին խորհրդակցել էր Բելգիայի թագավոր Ալբերտի հետ, որը խոստացել էր իր աջակցությունը⁹:

Ընդհանուր քննիչների ազգության խնդրի շուրջ որոշակի տարակարծություններ կային Պ.Նուբարի և Ազգային Պատրիարքարանի միջև, որը, ընդհակառակը, դեմ էր բելգիացիների, ինչպես նաև շվեյցարացիների նշանակմանը, գտնելով, որ նրանք, իրենց պետությունների՝ Թուրքիայում ունեցած տնտեսական, առևտրական,

⁵ «Արմենիա», Մարսել, 1914, թիվ 33:

⁶ ՀՀ Ե.Զարենցի անվան Գրականության և Արվեստի Թանգարան, Գ.Զոհրապի ֆ., ց. 67, թ. 31:

⁷ ADNA, Liasse 1/2, p. 319. «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, թիվ 43:

⁸ АВПР, ф. Политархив, г. 1913, д. 3465, л. 106.

⁹ Նույն տեղում, թ. 106:

ֆինանսական շահերի պատճառով կարող էին որոշակի զիջումներ ցուցաբերել հայկական բարենորոգումների նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու խնդրում¹⁰:

Տեղեկանալով Ս.Սազունովի ցանկության մասին՝ Պ.Նուբարն անմիջապես դիմում է գործնական քայլերի: Սկզբում նա իր ջանքերը հիմնականում կենտրոնացնում է Շվեյցարիայից և Բելգիայից թեկնածուներ որոնելու ուղղությամբ: Իրենց երկրից հարմար թեկնածուներ մատնանշելու խնդրանքով Պ.Նուբարը նամակով դիմում է Շվեյցարիայի հայասիրական կոմիտեի անդամ Լեոպոլդ Ֆավրին, ինչպես նաև Փարիզում համդիպում է շվեյցարացի գործիչներից մեկի՝ Գուստավ Ադորի հետ: Սակայն որևէ շոշափելի արդյունք ձեռք չի բերվում: Ավելի արգասավոր եղանակով Պ.Նուբարի Բելգիայում կատարած պրպտումները: 1913 թ. դեկտեմբերի վերջերին ժամանելով Բրյուսել՝ նա, երկրի ղեկավար շրջանների և տեղի ռուսական դեսպանորդ Կուդաշևի օժանդակությամբ, ձեռնամուխ է լինում անհրաժեշտ անձնավորությունների որոնմանը: Շուտով առաջադրվում են 10 թեկնածու: Հապճեպորեն կատարված թեկնածուների առաջադրումը համարելով «պաշտոնի համար որս»¹¹, Պ.Նուբարը 8 հոգու հանում է ցուցակից և թողնում միայն երկուսին՝ բելգիական Կոնգոյի մախկին փոխկառավարիչ Հենրիին և գեներալ Դեգիսին, որոնք հետագայում ընդգրկվում են տերությունների կողմից կազմված ընդհանուր քննիչների թեկնածուների ցուցակում: Հ.Ջավրիսին հղած նամակում Պ.Նուբարը վերջիններիս բնորոշում էր որպես արժեքավոր և ընդհանուր քննիչի պաշտոնի համար անհրաժեշտ հատկություններով օժտված անձնավորությունների¹²:

Վերադառնալով Բրյուսելից՝ Պ.Նուբարն ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար այլ թեկնածուների որոնման նկատառումով որոշում է հարցում անել նաև Դանիա և Հոլանդիա: Նա նամակներով դիմում է դանիացի հայասեր գործիչ Ջորջ Բրանդեսին ու Հոլանդիայի Գլխավոր Շտատների /օրենսդիր օրգան/ ստորին պալատի մախկին մախագահ Բյուլանտին՝ խնդրելով իրենց երկրներից մատնանշել հարմար անձնավորությունների: Սակայն վերջիններս չեն կարողանում օգտակար լինել Պ.Նուբարին:

Այսպիսով, ձեռնարկած այս նախնական ջանքերի շնորհիվ ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար Պ.Նուբարին հաջողվում է գտնել միայն երկու բելգիացի թեկնածուների: Սրա հիմնական պատճառն այդ

¹⁰ Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, հ. Բ, էջ 270: АБПР, ф. Политархус, г. 1914, д. 3472, л. 56.

¹¹ Westenenk L.C., Diary Concerning the Armenian Mission. "Armenian Review," Boston, 1986, Vol. 39, No. 1, p. 32.

¹² ADNA, Liasse 1/2, p. 194.

կարևոր պաշտոնի համար արժանի թեկնածուներ գտնելու դժվարությունն էր: Այդ իրողությունը շատ էր մտահոգում Պ.Նուբարին: «Խիստ ցավալի կլինի,- գրում էր նա,- որ երկար ժամանակ բարենորոգումներ սպասելուց հետո, հայերը չկարողանան գտնել անհրաժեշտ մարդկանց՝ դրանք գործադրելու համար»¹³:

Ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար հարմար թեկնածուների որոնման խնդրում իր ունեցած որոշակի դժվարությունների մասին պատրիարքին հաղորդելուց հետո, Պ.Նուբարը վերջինիս կողմից հանձնարարություն է ստանում անմիջապես մեկնել Յաագա՝ «գտնելու համար նրանց, ովքեր իրենց պաշտոնական դիրքով ու փորձով կարող են հաջողությամբ իրագործել պատասխանատու խնդիրը»¹⁴: Հոլանդիա մեկնումը և երկրի ղեկավար շրջանների հետ վերոհիշյալ հարցի շուրջ հանդիպումը նախապատրաստելու համար Պ.Նուբարը հանդիպում է Ֆրանսիայում հոլանդական դեսպան Սթայերսին և նրա միջոցով ստանում արտգործնախարար Լոուդենի մոտ ունկնդրություն ունենալու հնարավորություն¹⁵: 1914 թ. փետրվարի սկզբներին ժամանելով Յաագա՝ Պ.Նուբարը տեղի ռուսական դեսպանորդ Սվեչինի հետ, որն իր կառավարությունից հրահանգ էր ստացել աջակցել վերջինիս, այցելում է Լոուդենին: Հանդիպման ընթացքում Պ. Նուբարը, նախարարին խնդրի էության ու ընդհանուր քննիչների իրավասությունների հետ ծանոթացնելով, հատկապես ընդգծում է այդ պաշտոնի համար կարող և ձեռնհաս անձնավորությունների ընտրության անհրաժեշտությունը: «Ես դժվարությամբ չունեցայ փոքր տերութիւններու կառավարութիւններին հասկցնելու մեզի ամենէն առաջնակարգ մարդիկ ցուցնելու կարևորութիւնը, որոնք կարող լինին այս կարևոր և միանգամայն փափուկ ձեռնարկը գլուխ հանել», - հետագայում նշում էր Պ.Նուբարը¹⁶: Արդյունքում նախարար Լոուդենը, հայտնելով հայերին աջակցելու իր պատրաստակամությունը, մատնանշում է երկու անձնավորությունների՝ հոլանդական Հնդկաստանի նախկին կառավարիչ վան Հեյցին և պատերազմական նախկին նախարար Կուլինին¹⁷: Սակայն վերջիններս իրենց ցանկության համաձայն հետագայում հանվեցին թեկնածուների ցուցակից և նրանց փոխարեն առաջադրվեցին Արևելյան Հնդկաստանում Հոլանդիայի մշտական ներկայացուցչի օգնական Լուիս

¹³ Նույն տեղում, էջ 273.

¹⁴ АВПР, ф. Полумархив, г. 1914, д. 3472, л. 75.

¹⁵ Dussen W. van der, The Question of Armenian Reforms in 1913-1914. "Armenian Review," Boston, 1986, Vol. 39, No. 1, p. 26.

¹⁶ «Արմենիա», Մարտի, 1914, թիվ 34:

¹⁷ АВПР, ф. Полумархив, г. 1914, д. 3473, л. 11. ADNA, Liasse ½, p. 195.

Վեստենենկն ու Յոլանդիայի ռազմական նախարարության գլխավոր քարտուղար Դուրմանը:

Վերադառնալով Յոլանդիայից՝ Պ.Նուբարն Իզվոլսկու միջոցով Ս.Սազոնովին է հղում երկու հուշագիր: Այստեղ նա ներկայացնում էր ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնման ուղղությամբ իր կատարած ձեռնարկները, բելգիական և հոլանդական կառավարությունների հետ վարած բանակցություններն ու ձեռք բերած արդյունքները: Նշելով, որ Շվեյցարիայից, Դանիայից և Նորվեգիայից հնարավոր չէր գտնել հարմար անձնավորությունների, Պ.Նուբարը եզրակացնում էր, որ ընտրությունը պետք է կատարվի հոլանդացիների և բելգիացիների միջև¹⁸: Այս հուշագրերը, փաստորեն, Պ.Նուբարի հաշվետվություններն էին ռուսական կառավարության կողմից իրեն հասցեագրված հանձնարարության կատարման վերաբերյալ:

Հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնման ուղղությամբ՝ փոքր պետություններում իրենց դեսպանների միջոցով, ակտիվ ջանքեր էին գործադրում նաև մեծ տերությունները և հատկապես Ռուսաստանը: 1914 թ. մարտի կեսերին վերջապես կազմվում է թեկնածուների անվանացուցակը ներկայացնում է Բ.Դռանը, որի ընտրությունն էլ 1914 թ. ապրիլի 2-ին կանգ է առնում հոլանդացի Լուիս Վեստենենկի և նորվեգացի Նիկոլաս Յոֆֆի վրա¹⁹:

Ընդհանուր քննիչների ընտրությունը, որը փաստորեն բարենորոգումների իրագործման սկիզբն էր, էլ ավելի ամրապնդեց արևմտահայության հավատքն իր անտանելի կացության բարելավմանն ուղղված ձեռնարկների կատարմանը: Նման լավատեսությամբ էր լցված նաև Պ.Նուբարը: Նա միամտորեն գտնում էր, որ թուրքական կառավարության կողմից համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում ընդհանուր քննիչների ընտրությունն ապացուցում էր, թե վերջինս որոշել է «ոչինչ» ընել բարենորոգումներու գործադրութիւնը յետաձգելու համար»²⁰: Սակայն դեպքերի հետագա զարգացումն ակնհայտորեն ցույց տվեց, թե որքան վաղաժամ և սին էին նման սպասումները: Շուտով թուրքական կառավարությանը հաջողվում է զգալի չափով սահմանափակել ընդհանուր քննիչների իրավասությունն ու նրանց զցել իր ազդեցության տակ: Իսկ այնուհետև, օգտվելով առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացած հնարավորությունից, Բարձր Դուռը ոչ միայն չեղյալ է հայտարարում բարենորոգումների ծրագիրը, այլև կազմակերպում է արևմտահայերի ցեղասպանությունը:

¹⁸ ADNA, Liasse 1/2, p. 189- 190.

¹⁹ Реформы в Армении, стр. 178.

²⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 58, թ. 38: